

Володимир Пилипенко

ПЕРЕДЧУТТЯ ВІЙНИ: ПОЛЬСЬКА АНТИТУРЕЦЬКА ПУБЛІЦИСТИКА НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 р.

У статті аналізується антитурецька публіцистика 1610-х рр. у Речі Посполитій. Автор доводить: незважаючи на мирний характер польсько-турецьких дипломатичних відносин, суспільство жило передчуттям війни, що й відбилось у політичній публіцистиці того часу.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, політична публіцистика, суспільно-політична думка.

I

1610-і рр. для молоді Речі Посполитої були майже суцільною чорною смугою. Польсько-Литовська держава переживала затяжну політичну кризу, яка вилилась у рокош Зебжидовського 1606-1609 рр. Тільки-но королю Сигізмунду III вдалося подолати активний опір шляхти та частини магнатів, як він долучився сам і втягнув Варшаву до чергової авантюри з метою отримання вакантної московської корони для себе або ж для свого сина Владислава. Такі дії короля спричинили нову хвилю незадоволення у шляхетському середовищі, адже король почав війну без згоди сейму. Все це відбувалось на фоні поступового погіршення польсько-турецьких відносин та стрімкого посилення запорозького козацтва, яке поступово почало перетворюватись на провідну силу українського суспільства і вже починало заявляти свої претензії до Речі Посполитої.

Одночасно можна стверджувати, що цей період є одним з найцікавіших у історії Речі Посполитої, адже для вирішення внутрішніх проблем та зовнішніх неприємностей суспільству слід було напружити всі інтелектуальні та творчі сили, знайти вихід із ситуацій, що здавались безвихідними. В цей час ми спостерігаємо за дуже активною інтелектуальною роботою провідників польського суспільства. Особливо політичного життя Речі Посполитої, яка відрізняла її від інших європейських держав, що повільно еволюціонували до абсолютизму, була активна участь шляхти в управлінні власною державою (шляхетська демократія). Трибуною для її виступів слугували сеймики та сейми. Саме на них і вирішувалася доля країни. За таких умов існування політичної системи великого значення набувала політична публіцистика, за допомогою якої шляхта поширювала певні ідеї, агітувала за прийняття потрібних рішень та виказувала власне ставлення до актуальних внутрішньо- та зовнішньополітичних подій.

У даній розвідці ми спробуємо поглянути на те, як польське суспільство реагувало на турецьку небезпеку, яка зростала протягом 1610-х рр. і, зрештою, вилилась у Хотинську війну. Для цього проаналізуємо, як розглядалась турецька небезпека на сеймах, та звернемося до політичної публіцистики, котра часто виражала опозиційну до сеймів думку. Також ми звернемо увагу на хронологію виникнення публіцистичних текстів, якими будемо користуватись. Цей аспект є важливим, бо дозволить наочно продемонструвати зв'язок діяльності публіцистів зі скликанням сеймів.

© Пилипенко Володимир Миколайович – к.і.н., Інститут історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського.

Джерельною базою розвідки є тексти політичної публіцистики 1610-х рр. та сеймова документація (сеймові промови, сеймові інструкції, легації, конституції). Політична публіцистика 1610-х рр. не є цільним корпусом джерел, а тому робота з нею передбачає певні методологічні складнощі. Більшість використаних у роботі текстів були надруковані на початку XVII ст., але деякі з них так і залишились у рукописному вигляді і не побачили світ. Зазвичай такі брошури-трактати писались і друкувались авторами напередодні сеймів і присвячувались актуальним проблемам, що мали розглядатися на поточному сеймі. Об'єднавчим чинником для джерельної бази було те, що всі тексти стосувалися турецької загрози та способів її подолання.

Хронологічними межами розвідки є 1610-і рр. На вибір саме цих хронологічних меж вплинули такі чинники. По-перше, у цей час закінчуються рокош Зебжидовського та авантюри Лжедмитріїв, і Річ Посполита змогла зосередитись на інших справах. По-друге, додому з Московії повертається значна кількість козаків, які відразу ж стають до звичної справи — нападають на Крим та турецьке узбережжя Чорного моря. Це призводить до погіршення польсько-турецьких відносин, що в свою чергу переростає у загрозу повноцінної війни. Верхньою межею є власне перехід польсько-турецьких взаємин від погроз, залякувань та «грання м'язами» до активних бойових дій.

II

Традицію звернення до польської політичної публіцистики започаткували польські історики ще в середині XIX ст. Одним з перших був видатний історик літератури Станіслав Тарновський. У ґрунтовній монографії «Pisarze polityczni XVI wieku» автор проаналізував найвідоміші публіцистичні твори XVI ст. З його «легкої руки» тема політичної публіцистики та політичної поезії була актуалізована в історичній науці.

Окремо слід відзначити едиційну діяльність Казимира Туровського, Теодора Вежбовського та Яна Чубека, які в XIX ст. видрукували значну кількість різних політичних брошур, політичної поезії з XVI – XVII ст. Характерною рисою цих видань були ґрунтовні вступні статті. Цінність видань XIX – початку XX ст. з часом лише збільшується, адже дві війни знищили величезну кількість документів, тому іноді ці видання набирають ваги оригіналу.

У XX ст. сталий інтерес до публіцистики демонстрували історики літератури. Мабуть, найкращим прикладом буде кількатомна праця Юліуша Новака-Длужевського, присвячена оказіональній поезії XVI – XVII ст.

Зі зміною парадигм наприкінці 1980-х рр. історики значно розширили сферу власних досліджень, що призвело до розширення джерельної бази. До публіцистики почали звертатися як до джерела з історії ментальності українського козацтва (Тереза Хинчевська-Хеннель), історичної свідомості нешляхетських мас (Урсула Аугустиняк), проблем політичного устрою держави (Анна Гжешковяк-Крвав'іч). Ярема Мацішевський звертався до публіцистики 1610-х рр., досліджуючи ставлення шляхти до авантур Лжедмитріїв.

В українській історичній науці політичну публіцистику активно почали використовувати з кінця 1980-х рр. Найчастіше історики зверталися до текстів Верещинського, Грабовського, Старовольського тощо. Природно, що українських істориків цікавили «українські сюжети» у публіцистиці. Дослідники аналізували проекти адміністративного реформування півдня України (Віктор Брехуненко, Сергій Леп'явко, Петро Сас). Найактивніше до польської публіцистики звертається Дмитро Вирський.

III

Початок другої декади XVII ст. приніс для Речі Посполитої нові проблеми. З Московії почали повертатися запорозькі козаки і відразу скерували свою активність на чорноморське узбережжя, провокуючи тим самим погіршення польсько-турецьких відносин. У шляхетському середовищі заговорили про можливий конфлікт з турками. На таку небезпеку досить швидко відгукнулися публіцисти, і світ побачило кілька брошурок на теми південно-східного упорядкування з метою посилення обороноздатності.

Першим текстом, який нас цікавитиме, є «Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŝech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowej potężności w Rzeczypospolitej», підписаний М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За цим іменем ховався Мартин Пашковський¹. «Traktat» з'явився наприкінці 1612 р., хоча на титулі стоїть дата 1613 р. Дослідник польських сеймів 1610-х рр. Януш Билінський припускає, що в цей час у оточенні короля могли працювати над проектами податкової реформи і якраз про це писав анонімний автор брошури². Якщо це так і при дворі справді планували чи принаймні думали про реформу, то брошура «грала» на боці регалістів.

Головною темою брошури було реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України. Цей текст був далеко не першим із присвячених аналогічній темі. Мабуть, з огляду на це «Traktat» був низько оцінений Каролем Олейніком, який назвав його просто черговою пропозицією реформи³. Але нам здається, що не варто відкидати «Traktat» і відмовляти йому в увазі хоча б тому, що в ньому відбилися політичні проекти свого часу.

На сторінках брошури Пашковський виклав власне бачення реформ збройних сил. А оскільки реформування війська передбачає комплексний підхід і до суміжних проблем (оплата, дислокація, співпраця кварцяного, зтяжного війська та посполитого рушення), то автор вийшов далеко за рамки теми, зазначеної у назві (наступальна війна проти турків).

Автор не уник звичних кліше, притаманних таким текстам (констатації небоєздатності польського війська, необхідності посилити військову дисципліну та витратити гроші з кварта виключно на потреби війська), але, з іншого боку, саме ці кліше стали «трампліном» для роздумів Пашковського. Хоча автор цього ніде в тексті не говорить, але польське військо у Пашковського складається з кварцяного війська, найманців, вибранецької піхоти та посполитого рушення. Однією з вихідних тез є необхідність прикордонного осадництва, тобто польської колонізації прикордонних територій. Для цього Пашковський пропонував використати військових найманців (milite mercenario). Найманців слід було залишити виключно на кордоні, призначити над ними старшим польного гетьмана і не пускати вглиб країни. Таким чином можна буде досягнути стратегічного завдання: захистити «все християнство від поганської небезпеки і, боронь Боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота [Річ Посполита. — П.В.], бо тоді прийде кінець усім християнським державам»⁴.

Разом із найманцями письменник планував використовувати і польську вибранецьку піхоту. Власне, для того, щоб організувати таку піхоту, Пашковський і пропонував податкову реформу. Слід було провести люстрацію маєтностей і в залежності від їхніх розмірів виставити з них солдатів до загального війська. Автор пропонував пропорцію: 10 ланів землі — один споряджений жовнір до війська. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але ж пропорція 10 ланів — один жовнір все одно мала зберігатись. У цій пропозиції Пашковський був не першим, на два десятиліття раніше Бартош Папроцький також пропонував виставляти до війська одного жовніра з 10 ланів землі⁵.

До оборони держави повинні долучитись усі стани. Тому слід визначити прибутки міщан, ремісників та купців і зобов'язати виставляти одного кінного жовніра з тисячі злотих власності або пішого — з п'ятисот злотих. Таку ж пропозицію слід застосувати і до священників, адже вони отримують добра від Речі Посполитої, тому повинні дбати про її безпеку не лише словом і молитвою.

Вибранецьке та кварцяне військо повинне виконувати функції резерву і у випадку потреби допомагати найманому війську на кордоні. До війська повинні добровільно йти і шляхетські діти, що буде для них доброю рицарською школою.

Припустивши, що створене таким чином військо буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Всі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств у кожній. Відповідно, кожному шляхтичу доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним. Щовесни одна з частин буде виходити у поле, куди їм накаже гетьман

або король. Головним у війську буде один із восьми воевод, які виходитимуть у поле. Слід зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, невідомо, чи буде вона керувати вибранецьким військом, чи буде головною над найманним військом, яке базуватиметься на передових кордонах держави. Пропозиція поділу всього зібраного війська на кілька частин і почергової служби сягає раніших часів. Зокрема, Оріховський писав про це у «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу», анонімний автор – у «*Votum szlachcica polskiego*»⁶.

«Ахїллесовою п'ятою» всіх проектів залишалося фінансування війська, тому Пашковський підійшов до цього питання ґрунтовно. Так, слід простежити, щоб кварта з пруссів витрачалася виключно на жовнірів. До оплати польського війська, на думку письменника, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воеводство йде у поле, ті євреї і платять податок), або по четверті щороку, але з усіх воеводств. Причому слід пильно стежити, щоб вони не переселялись і тим самим не втікали від оподаткування. Якщо ж хтось спробує втекти від оподаткування — його слід стратити. Особливо треба подбати, щоб плату за службу видавали вчасно і щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг купити собі пристойне харчування за невисоку ціну. Ніхто не повинен забирати у жовнірів право на награвоване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода і з більшим баганням йтимуть на битву, не втрачаючи військового запалу.

Автор був переконаний, що його поради допоможуть покращити оборону кордону від татарських нападів. Також, на думку Пашковського, мали б зникнути конфедерації неоплачених жовнірів. Як наслідок, татари і турки боятимуться нападати на Польщу.

К. Олейнік стверджує, що «*Traktat de offensivo bello*» важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшла мова вище, це справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а з іншого – він містить цікаві пропозиції. Першою з таких є дворівнева система оборони кордону, коли першу лінію складають війська, які стоять безпосередньо на кордоні, в тилу одночасно – готовий до активних дій резерв.

Звісно, це не позбавляє «*Traktat*» слабких місць, зокрема, логічних протиріч. Так, в одному місці Пашковський стверджує, що посполите рушення не дієве, а в іншому — що шляхта повинна ставати до оборони. На одній сторінці пише, що слід провести загальну люстрацію маєтностей і, виходячи з цього, платити податки, на іншій — платити, скільки скаже сумління.

У дослідженні історії повітового війська Даріуш Купіш помітив схожість ідей Пашковського та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сандомирського 1613 р., про створення повітового війська та відмову від використання кварцянних частин. Принциповою різницею двох проектів, на думку Купіша, є те, що Пашковський висловлювався за ланове військо, а шляхетські послы – за повітове⁷.

Таке спостереження є надзвичайно цінним, адже демонструє двосторонній зв'язок політичної публіцистики, бо, з одного боку, ці тексти писалися, щоб вплинути на рішення сеймиків і сеймів, з іншого ж — цими сеймами і формувалися. Це дає можливість продемонструвати, що публіцистика не була «підвішеною у повітрі».

Одночасно проблеми у відносинах з турками і татарами виносилися для обговорення на обидва сейми 1613 р. Але звичайний та надзвичайний сейми вирішували питання жовнірської конфедерації і майже не займались обороною південно-східного кордону. Незважаючи на заклик короля убезпечувати кордон, зокрема південний, сеймики не приділили цьому питанню належної уваги.

У передсеймових листах до короля сенатори знехтували проблемами турецької небезпеки, а подільський воевода Претвич просто написав, що турків нема чого боятись, але про всяк випадок нехай гетьман Жолкевський виставить війська на кордоні⁸.

Ситуацію ускладнювало те, що на початку 1613 р. була оголошена конфедерація неоплачених жовнірів. Але на заклик гетьмана конфедерати прийшли на Поділля. Як пізніше виявилось, дуже вчасно, адже після поразки Потоцького 29 липня у Волохії

татари напали на Поділля, а турки почали готуватися до захоплення Хотина. В цій ситуації присутність більше 6 тисяч військ на Поділлі стримала ворога⁹.

Сеймикова кампанія минула спокійно. Загалом сеймики обійшли мовчанкою турецько-татарську небезпеку. Сеймик Краківського воєводства лише закликав «протидіяти турецькій хитрості», але категорично заборонив своїм послам порушувати питання південного кордону, бо не бачив жодної загрози для Речі Посполитої¹⁰. Познанська шляхта в інструкціях своїм послам наказувала «звернути пильну увагу на небезпеку від турків, знайти спосіб припинити татарські напади»¹¹.

На сейм прибув посланець султана (чауш). У листі, який чауш урочисто передав королеві, містилася пропозиція миру від султана¹².

Незважаючи на те, що у вступному слові на початку надзвичайного сейму 1613 р. канцлер наголосив на потребі посилення кордону, у своїх виступах сенатори в основному зосередились на московській війні, виказували підтримку королеві та критикували його радників. Гетьман радив монарху залучати всіх охочих до кварцяного війська та якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із походом Ст. Потоцького.

Після закінчення сейму литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич у листі до короля писав, що для оборони нічого не зроблено¹³. Таку характеристику діяльності сейму з вуст високого урядника можна назвати запальною, але вона не надто розходила з дійсністю. Так, усе, що зробили шляхетські послы для оборони на двох сеймах 1613 р., – черговий раз наказали кварцяному війську стояти в полі, там, де накаже гетьман, та прийняли постанову проти козацького свавілля, в якій закликали діяти проти запорожців як проти ворогів держави¹⁴. Тим часом татари продовжували нападати на українські землі Речі Посполитої. Один із нападів стався незадовго до початку сейму, вже після того, як король розіслав передсеймові листи, а ще один – між сеймами.

При відсутності відкритої загрози з південно-східного боку головними проблемами міжсеймового часу залишались неоплачені жовніри та московська війна.

Тим часом ситуація на кордоні за кілька років змінилася на гірше. Напруга у прикордонних воєводствах зростає, адже козацтво відновило напади на Крим, а жовніри вимагали негайної оплати власних послуг. Відносини з Османською імперією були все ще не врегульованими, а постійні напади козаків на турецькі та кримські міста їх значно ускладнювали. 1614 р. Жулкевський спробував силою примусити козаків коритись. Того ж року король оголосив посполите рушення проти турків. Усе це робило питання оборони кордону одним із головним на сеймах 1615-1616 рр.

Перед сеймом 1615 р. шляхта нагадувала королю, що він обіцяв збудувати флот й утримувати військовий апарат на свої гроші, тим самим забезпечити південний кордон, збудувавши там п'ять фортець¹⁵. Але далі розмов справа не пішла.

Перед початком сейму король зібрав сенаторів до Варшави з метою обговорити з ними головні питання, які планувалося вирішити на сеймі. Король акцентував увагу на прикордонних проблемах. Польща стояла перед загрозою війни з Портою, а в Україні було мало війська. У легаціях на передсеймові сеймики монарх робив наголос на небезпеці з боку Туреччини і просив шляхту знайти кошти на оборону. У відповідь частина сеймиків запропонувала створити спеціальну казну на випадок війни, але послы не погоджувалися призначити для цього спеціальні податки.

Протягом 1615 р. татари тричі нападали на східні воєводства Речі Посполитої¹⁶. А коли весною 1616 р. вони знову прийшли в Україну, король розтлумачив цей напад як наслідок бездіяльності шляхти на сеймі. Незважаючи на активні дебати, шляхта так і не наблизилась до вирішення проблеми оборони кордону. Сейм не дійшов до кінця через релігійні протиріччя між учасниками.

Перед сеймиками 1616 р. монарх розіслав листи- легації до шляхти, зробивши наголос на незахищеності України. Король звертав увагу, що під приводом заспокоєння козацтва султан намагається заволодіти південними замками Речі Посполитої. Щоб уникнути небезпеки з боку Туреччини, шляхта пропонувала ряд заходів: віддати надвірні війська «окраїнних» магнатів під керівництво гетьмана, посилити гарнізони

прикордонних фортець. Також пропонували боронити кордон силами кварцяних жовнірів та реєстрових козаків.

У своїх виступах сенатори радили королевици Владиславу піти з військом на південний кордон. Тим самим він міг би стримати турків від нападу та контролювати козаків. Шляхта традиційно поклала всю провину за погіршення польсько-турецько-татарських відносин на запорозьке козацтво. Сейм радив збільшити кількість жовнірів і розквартирувати їх в Україні, скликати посполите рушення та посилити прикордонні фортеці. Все це могло б допомогти вирішити проблему, але було вже запізно. Гетьман Жулкевський застерігав сенаторів і шляхетських послів, що сили козаків значно зросли, а тому за ними потрібно уважно стежити. Пропонувалося вислати до козаків нову комісію і врегулювати з ними відносини, а не намагатися їх залякати.

На сеймі була створена спеціальна комісія, що займалася проблемами оборони (до її складу входили сенатори Мартин Шишковський, Станіслав Жулкевський, Лев Сапега). Результатом діяльності комісії стала розробка кількох документів, що були присвячені обороні кордону від татар і турків та мали рекомендаційний характер. На думку комісарів, щоб ефективно захистити Річ Посполиту від татарських нападів, потрібно 10 тисяч війська: 5 тисяч гусарів, 2 – козаків (легкої кінноти) та 3 – піхоти. До цього війська повинні додатися добровольці та війська магнатів. Щоб оплатити таке військо, потрібно призначити по два побори на два роки¹⁷.

У своєму трактаті на сеймі гетьман Жулкевський писав, що кварцяні жовніри повинні перебувати в Україні не лише для оборони від татар, а й для контролю над козаками. На переконання гетьмана, якби хоч невелика кількість жовнірів постійно була тут, татари б не нападали, бо боялися б отримати удар з тилу. Головний військовий вважав, що для захисту від татар достатньо двох тисяч вершників¹⁸. За умови, що із кварти залишиться трохи грошей, можна буде найняти піхоту. Особливо активно гетьман домагався фінансування війська у повному обсязі, щоб воно не було змушене грабувати, та пропонував ввести особливу посаду провент-майстра, який би займався виключно забезпеченням війська¹⁹.

Дискусії довкола проблем війська, його постачання і дисципліни не дали результатів. Під кінець сеймових нарад остаточно стало зрозуміло, що шляхта знову не хоче витратити власні кошти на оборону держави, а прагне перекласти цей тягар на плечі короля, церкви, іногородців, іноземних купців тощо. Посольська ізба погодилась лише на два побори з тих, що просив король. Була прийнята конституція, в якій шляхта давала згоду на скликання посполитого рушення у випадку небезпеки від «поган» та призначала «оказованне», щоб продемонструвати потенційному ворогу потужність війська Речі Посполитої²⁰. Нагальною небезпекою війни з «поганами» пояснювалось і призначення нових податків²¹.

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). Ціною великих утрат гетьман зміг домовитись із Портою, і у вересні 1617 р. під Бушею була підписана мирна угода між Річчю Посполитою та Османською імперією. Через місяць гетьман уклав угоду із запорозьким козацтвом. Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін²². Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя.

За таких обставин відносини Польщі та Османської імперії швидко псувались, і польському послові до Стамбула Пьотрові Ожзі з трудом вдалося відновити попередню угоду із султаном. 27 травня 1619 р. була укладена чергова мирна угода між двома країнами, але цей мир виявився оманливим.

На таку ситуацію активно відгукнулися публіцисти, і світ побачила велика кількість антитурецької літератури. Звернемо увагу на тексти, що, окрім «голої» агітації, мають і пропозиції щодо протидії туркам.

Цікавим проектом антитурецької війни, яку має провадити Річ Посполита, є анонімний проект, який зберігся у бібліотеці ординації Замойських під сигнатурою

ВОЗ 855 і має назву «Votum». Можливо, автор писав його для публічного прочитання на якомусь із сеймиків чи навіть сеймі. Але поміж відомих сеймиківих та сеймових промов він не зустрічається. Не був він і надрукований.

З початку тексту автор говорить про велику загрозу для Речі Посполитої з боку Османської імперії і наголошує, що для захисту держави потрібно створити три війська²³. Кожне з них виконуватиме своє тактичне завдання. Так, перше потрібно направити на Дунай, аби там опанувати дунайські береги та контролювати найважливіші переправи через ріку. Таким чином «змогли би ми здалеку відбивати його [турка. – П.В.] удару», а не впускати ворога до своїх земель. Головною функцією другого війська повинна бути допомога першому у випадку нападу ворога і коли неприятель зможе форсувати Дунай. Третє ж військо «треба Чорним морем щоб звідти вдарило неприятеля і якнайдалі йшло під Константинополь і страх пускало в очі». Причому, коли на початку тексту автор нічого не говорить про склад третього війська, то наприкінці твору це військо визначається як «козаки запорожці, ... лише їм потрібно дати зо 20 тисяч [злотих. – П.В.] на човни, щоб їх якнайбільше приєдналось і йшли якнайдалі під Константинополь...»²⁴.

Автор особливо наголошував, що для війська потрібно якнайбільше вогнепальної зброї. Тому пропонував «скупити зброї шишаків, мушкетів, карабінів, пістолетів, драконів на кількост тисяч злотих... Щоб кожен козак мав карабін і пару пістолетів. А гусар – пістолет, і тим вогнем повинні бити суворих неприятелів, щоб відучити їх нападати на нас з шаблями, як вони зараз чинять». Автор пропонував узяти гармати у голландців. А щоб ті віддали зброю полякам, їм слід пояснити, що вони мають спільного ворога – турків, і у випадку, якщо турки завоюють Польщу, Голландію, «ні їх оборона, ні порядок звільнити від небезпеки не зможе». Щоб скарбниця зекономила гроші на закупівлі зброї, пропонувалось купувати її у голландців, а потім продавати жовнірам, «так би скарб нічого не втрачав»²⁵.

Як і всі автори подібних трактатів, автор «Votum» намагався вирішити важливу, а можливо, навіть, найважливішу проблему польського війська – фінансування. На його думку, всі повинні платити податок, навіть духовні особи. Щоб не обтяжувати стани таким значним податком, його слід розділити на квартали.

Автор розумів, що зібрати численне військо Речі Посполитій не вдасться, тому звернувся до відомої ідеї, щоб з кожних десяти ланів землі був виставлений один жовнір, «розділивши воеводства, звідки гусар, а звідки козак повинен бути». Не забув закликати до війська добровольців. Щоб забезпечити провіантом таке військо, потрібно готуватися завчасно. Тому харчі повинні зноситися до спеціально обраних місць і реєструватись, а плата видаватися вчасно, бо, «не маючи стипендії, мусили б [жовніри. – П.В.] драти і шарпати [людей. – П.В.], і від цього була б велика шкода». Автор пропонував обмежити, а то і заборонити вивіз коней за кордон, адже держава і без того постійно їх втрачає через татарські напади та грабунки. Цікавим способом назбирати більше худоби для війська була б заборона їздити у каретах, запряжених більш ніж парою коней, як визначав анонімний автор.

Війна повинна стати спільною справою для всіх громадян, тому і розділяти її тягар повинні всі. Виходячи з таких міркувань, автор запропонував, щоб міста добровільно визначили, хто піде фірманом у артилерію, «щоб міста, порухавши гармати, дали скільки потрібно», а також «з худобою та мотиками селян для ремонту мостів та перевезення гармат і інших військових потреб». Таких селян повинні були відсилати до війська по одному з кожного села та міста. Фактично це було продовженням шляхової та мостової повинностей. У війську вони потрапляли б під командування «старших над гарматами».

Військо мало формуватися зі шляхти, обов'язок якої – вчасно приїжджати на оказування, що буде проводитись у всіх повітах одночасно. На оказуваннях формуватиметься реєстр, до якого і вноситимуть шляхту. Причому шляхтич повинен бути не сам, а з максимально можливим для нього почтом. Своїх людей до війська, згідно з попереднім обрахунком (пропорцією), повинні виставити і ленники польського короля: курляндський князь та пруські міста. При необхідності «вибранці» – наді-

слані до війська особи – повинні бути відібрані і з королівських володінь. Не відкидав автор і можливості найму іноземних жовнірів: у Гданську, в Шльонську та в Моравії.

Управління військом повинен здійснювати гетьман, який пропонувався королем для затвердження сеймом. Але влада гетьмана у війську не була повною: при ньому повинні бути «комісари як із Сенату, так і з Посольської ізби, щоб у своїх рішеннях [гетьман. – П.В.] з ними обговорював».

Організація оборони ускладнюється тим, що ворог має можливість вибору шляхів наступу: від Молдавії або ж через Краків. Тому потрібно зміцнити великі прикордонні міста. Автор пропонував посилити обороноздатність Кракова. Але як і в інших своїх пропозиціях, не хотів, щоб фінансування велося зі скарбниці. Тому могли би спосіб знайти, щоб інші вежі, які тепер є *grorignaculum* всі у нідерландський спосіб відновити і якби тисяча селян, що працюють у полі, один день працювали б тут, без жодних витрат і швидко все би відремонтувалось». У такий же спосіб слід відремонтувати і Львів, бо «ті землі потрібно швидше привести до ладу».

На цьому пропозиції анонімного автора закінчуються. Не розкритим є питання датування «*Votum*». Час написання твору можна приблизно встановити за «хронологічними маркерами»: можемо припустити, що текст був створений не раніше ніж 1612-1613 рр., адже в ньому міститься згадка про царя Рудольфа II як про небіжчика («*cesarza nieboszczyka Radolfa*») ²⁶. Як відомо, Рудольф II, імператор Священної Римської імперії, помер на початку 1612 р. Найвірогідніше, що «*Votum*» був написаний у період 1615-1617 рр., адже саме в той час відносини Речі Посполитої та Османської імперії остаточно погіршились. Одночасно автор нічого не згадує про початок великої війни у Європі (Тридцятилітня війна) та угоди Жолкевського із запорозькими козаками.

Особливістю тексту є те, що він не має вступу та закінчення, також у тексті є пропуски. Це наводить на думку, що «*Votum*» – або конспект з кількох різних творів (можливо, самостійний компілятивний твор), або ж попередня чернетка, яку автор планував допрацювати.

Одночасно з «*Votum*» була написана ще одна брошура про оборону України. Її автором був досить досвідчений військовий, колишній ротмістр кінноти, який із власного досвіду знав, як боронитися від татар, – Войцех Кіцький ²⁷. У «Діалозі про оборону України і побудка з пересторогою для запобігання татарським нападам» ²⁸ автор запропонував власний план оборони України. Кіцький звинувачує жовнірів у тому, що вони збираються лише в мирний час, «а коли приходять татари – ховаються, хоча самі досить про нього знають: коли вони збираються до Польщі, де буде обоз». Головною причиною небоєздатності війська є неоплачені жовніри. Тому слід ретельно слідкувати за постачанням провіанту до війська, вчасно платити зароблене. На думку Кіцького, для стримання татар вистачить чотирьох тисяч «швидких» жовнірів, набраних у південно-східних воеводствах Речі Посполитої.

Окремо відмітимо, що проект, викладений у «Діалозі про оборону України...», більш приземлений, автор не намагається переконати читачів, що він має відповіді на всі питання і точно знає, як знищити Османську імперію та Кримський ханат. Натомість пише про те, що достеменно знає з власного досвіду. Кіцькому не вдалося уникнути «традиційних помилок» для творів такого жанру. Запропонований проект не був логічно завершений. У своїх роздумах автор не пішов далі планів рекрутації жовнірів з місцевого українського населення, не пояснив, як будуть співпрацювати нові війська із традиційними кوارцяними, не звернув увагу на українських козаків.

Іншим текстом, що був адресований на сейм, була брошура Кшиштофа Пальчовського «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs*», надрукована перед сеймом 1618 р. і цілком присвячена лише одному питанню: що робити із запорозькими козаками? На нашу думку, «*Diskvrs*» Пальчовського є одним з найцікавіших публіцистичних творів першої чверті XVII ст. Розмірковуючи над поставленим запитанням, автор приходиться до думки, по-перше, знищувати козаків (своїх співвітчизників) на вимогу ворогів (турків), до того ж мусульман, не почесно. По-друге, знищення козаків не корисне, адже вони є надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і тур-

ків. По-третє, зробити це неможливо, бо чисельність козаків занадто велика, щоб їх можна було знищити просто так.

На відміну від багатьох «колег по перу», Пальчовський не пропонував колонізувати південні землі України, натомість радив чітко визначити правила гри щодо козаків. Решту ж проблем з татарами вирішать самі запорожці, тим більше, що вони самі не допускають татар на польські землі. І «хоча б від козаків жодної користі не було – то краще з ними, ніж без них. ... Якби ж поляки мали довгострокову війну, я б не лише не радив знищувати козаків, але й тих, хто таке думав, потрібно піддати остракізму. ... Бо то є найперша оборона кожного королівства, мати таких людей, котрі можуть неприємеліві, особливо потужному, коли він з військом своїм зі своїх земель йде, в тил вдарити». Інша справа, що після таких позитивних відгуків про козаків Пальчовський не пропонує нічого нового у співпраці. Призначити запорожцям гетьмана і ротмістрів, прийняти від них присягу на вірність Короні, заборонити будь-які самостійні військові акції, за їх службу видавати плату з кварта та татарських упоминок – це все вже пропонувалось і нав'язувалось силою²⁹. «Diskvrs» так і залишається осторонь від інших творів, присвячених темі козаків та обороні кордону від татар і турків, адже в жодному іншому тексті не відстоюється ідея такого широкомасштабного використання запорожців. На жаль, автор «Diskvrs» нічого більше не написав. Пальчовський залишив нам кілька питань без відповіді: що змусило його взятися за перо перед сеймом 1618 р.; чи власні він висловлював думки у «Diskvrs», чи, як часто бувало, за ним стояли зацікавлені магнати?

Неначе на продовження сейму 1618 р. один з ідеологів польського сарматизму Шимон Старовольський надрукував коротеньку брошуру «Pobudka abo rada na zniesienie Tatar w perekopskich», котру присвятив проблемам південно-східного кордону Речі Посполитої. Про знищення перекопських татар, як було зазначено в титулі, автор майже нічого не говорив, але виклав план колонізації причорноморських степів, бо, «допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонеса, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимось, а й будемо небезпечні для турків і московитів... Якби ті всі пустки між Дніпром і Дністром осадити, то які б мали достатки?»³⁰.

Старовольський радить побудувати міста над Дніпром і Дністром і за прикладом англійців укріпити морський берег. Щоб забезпечити їх жителями, слід переселити кожного 20 селянина із родиною у нові села, а ремісника – до нових міст. Густа мережа нових міст забезпечила б активну торгівлю у регіоні.

Для забезпечення миру на нових територіях планувалося створити два війська. Це вже відома нам система з головного війська на кордоні та резервного у тилу.

Автор не бачить перешкод при реалізації плану, адже «...Дністер як добрий мур, і якщо захочемо, то можемо там за два місяці насипати вали і затримати поган... Аби ми так вчинили, то татари не нападали б на Поділля. Не знаю, в чому причина того, що ми не хочемо так зробити. Бо маємо і дерево, і каміння для будівництва замків, і людей для роботи. Єдине, чого не вистачає – бажання. Чому, коли настає війна з турком, ніхто не хоче ставити замки?»³¹.

Таким чином, Шимон Старовольський пропонує не просто колонізувати Причорномор'я, я й активно втрутитись у міжнародну торгівлю Чорним морем, яку безапеляційно контролювали турки. Проект Старовольського якоюсь мірою можна назвати нахабним, адже він передбачав конфронтацію із дуже потужним і небезпечним ворогом – Османською імперією, хоча сам автор про це не говорить. На думку письменника, це був геополітичний проект, який можна здійснити.

IV

Підсумуємо. Друга декада XVII ст. принесла Речі Посполитій погіршення відносин з Османською імперією та її васалом Кримським ханатом. Причин було кілька, але головною ми вважаємо активізацію діяльності запорозьких козаків на чорноморському напрямку. Звісно, часто запорозькі напади на Крим та турецькі міста

використовувались лише як ширма, щоб замаскувати реальні причини — прагнення османських султанів підкорити решту Балкан та остаточно позбавити Польщу впливу у дунайських князівствах, які Польща вважала своєю традиційною зоною впливу.

Політична публіцистика Речі Посполитої 1610-х рр. збагатилася значною кількістю текстів та оказіональних поезій. Публіцисти намагалися дати відповідь на питання, що слід зробити, щоб захиститись від турецько-татарської загрози. Як наслідок, до публіцистики потрапило кілька проектів реформування війська та господарчого освоєння причорноморських степів. Їх авторами були як відомі письменники (Старовольський), так і менш знані «колеги по цеху» (Пашковський, Пальчовський, Кіцький). Незважаючи на те, що проблема протистояння на кордоні (з татарами особливо, з турками меншою мірою) була реальною, політична думка Речі Посполитої так і не виробила якогось остаточного плану дій. На сеймах щороку повторювались одні й ті ж заклики, лунали ті ж пропозиції. Дивно, але навіть представники південно-східних воєводств не пропонували нічого конструктивного. Це вповні відбилось на публіцистиці, яка просто не могла запропонувати чогось нового, адже вона відображає політичну думку. Тому нічого дивного немає в тому, що спільною рисою усіх проектів була їх утопічність. І все ж раціональне зерно у цих проектах було. Наприклад, ідея дворівневої оборони України, як її пропонували Пашковський та Старовольський. Раціональною була і критика посполитого рушення як застарілої форми комплектування війська.

Але всі ці проекти так і залишилися на папері, а у реальному житті татари й далі продовжували безкарно грабувати південно-східні воєводства Речі Посполитої. Запорозжці, відчуваючи свою маргінальність у суспільстві, все гучніше проти цього ж суспільства виступали, і Польсько-Литовська держава продовжувала ігнорувати небезпеку від Османської імперії.

1. Про М. Пашковського дивись: Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і письменник з початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18; Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.

2. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – s. 31.

3. Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. – Poznań, 1976. – s. 127.

4. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do włech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.

5. Paprocki B. Gwałt na pogany ku włem Chrzczyanskiem Panom, Królom y Xiążęcom. – B.m.dr., 1595. – s. B2-B2V.

6. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 1995. – С. 32-33; Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. – Kraków, 1859. – s. 9.

7. Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717. – Lublin, 2008. – s.37.

8. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – s. 15.

9. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 22.

10. Інструкція дана послам на сейм з передсеймового сеймику Краківського воєводства у Прошовицях 5 лютого 1613 року // Akta sejmikowe województwa krakowskiego. – Kraków, 1932. – Т. 1. 1572-1620. – s. 343.

11. Інструкція послам на сейм від 31 січня 1613 року // Akta sejmikowe woewództw Poznańskiego i Kaliskiego. – Poznań, 1957. – Tom I. 1572-1632. – Część 1 (1572-1616). – s. 415.

12. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 112.

13. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613... – s. 85-86, 134.

14. Volumina legum: przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732

do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859. – T. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. – s. 81, 122.

15. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616. – Wrocław, 1970. – s. 35.

16. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – s. 66.

17. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616... – s. 180-181.

18. Tyszkowski K. Problemy organizacyjno-wojskowe z czasów wojny moskiewskiej Żygmunta III // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1930. – T. II. – Zeszyt II. – s. 288-289.

19. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616... – s. 46, 126-127, 131, 165-166, 181.

20. Volumina legum : przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – T. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. – Petersburg, 1859. – s. 132, 136.

21. Volumina legum... – T. 3. – s. 153.

22. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVII. – М., 1979. – с. 186.

23. Votum // BOZ 855. – k. 346.

24. Votum // BOZ 855. – k. 349v.

25. Votum // BOZ 855. – k. 346v-347.

26. Votum // BOZ 855. – k. 348.

27. Piśmienstwo staropolskie. – Warszawa, 1964 – T. 2. – s. 318

28. Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy, u pobudka z przestroga dla zabiezienia incursiom tatarskim. – Dobromil, 1615. Український переклад брошури здійснив Валерій Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006.

29. Palczewski Ksz. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs. – Kraków, 1618. s. – B3.

30. Starowolski Sz. Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // Wybór z pism. – Wrocław-Warszawa- Kraków, 1991. – s. 158.

31. Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej. – B. m. dr., 1633. – s. A3V.

В статье анализируется антитурецкая публицистика 1610-х гг. в Речи Посполитой. Автор доказывает, что, несмотря на мирный характер польско-турецких дипломатических отношений, общество жило предчувствием войны, что и отобразилось в политической публицистике того времени.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Османская империя, политическая публицистика, общественно-политическая мысль.

The article is dedicated to analysis of anti Turkish publicism of 1610 –th in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The author proves that in spite of peaceful diplomatic relations the society lived in the expectation of war that was represented in political publicism.

Key words: the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, political publicism, social and political views.